

Konstanty Kuryłowicz¹

Uniwersytet w Białymstoku

Pojęcie racjonalności i racjonalizacja prawa w pracach Maxa Webera

1. Wprowadzenie

Autor *Gospodarki i społeczeństwa*² nazywany jest przez Talcotta Parsonsa głównym założycielem nowoczesnej nauki społecznej³, którego pozycja naukowa „nie jest kwestionowana nawet przez najpoważniejszych krytyków”⁴. Reinhard Bendix określa go w sposób jeszcze donioślejszy: „Max Weber to magiczne nazwisko współczesnej myśli społecznej”, wskazując, że jego dzieła nadal stanowią źródło ugruntowanej wiedzy oraz nowych inspiracji dla kolejnych pokoleń uczonych⁵. W kontekście współczesnej socjologii Jerzy Szacki wskazuje, że *socjologia rozumiejąca* M. Webera stanowi koncept o najbogatszym teoretycznie zapleczu i największym nań wpływie⁶. Zainteresowanie zagadnieniami podejmowanymi przez M. Webera przejawiają autorzy tysięcy opracowań. Jedna z książkowych bibliografii na blisko trzystu czterdziestu stronach wymienia ponad cztery i pół tysiąca książek oraz artykułów o M. Weberze, czy też tłumaczeń oryginalnych tekstów samego autora *Gospodarki i społeczeństwa* na język angielski⁷. Max Weber przetarł szlaki nie tylko socjologii jako odrębnej dyscypliny nauki, pozostawił również w spadku fundamenty jej dziedzin szczegółowych: socjologii religii, gospodarki, polityki i władzy, czy też, co warto podkreślić, prawa⁸. Ogromna złożoność i skala podejmowanych przezeń zagadnień oraz rozległa wiedza, którą swobodnie dysponował,

¹ Numer ORCID: 0000-0002-4186-1793. Adres e-mail: kurylowicz94@gmail.com

² M. Weber, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa 2002.

³ T. Parsons, *Introduction*, w: M. Weber, *The Sociology of Religion*, Londyn 1965, s. XIX.

⁴ T. Parsons, *Max Weber 1864–1964*, „American Sociological Review” 1965/2, s. 171.

⁵ R. Bendix, *Max Weber. Portret uczonego*, Warszawa 1975, s. 1.

⁶ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2007, s. 458.

⁷ A. Sica, *Max Weber: A Comprehensive Bibliography*, Nowy Brunzwick 2004. Zdzisław Krasnodębski we wstępie do własnego opracowania nt. M. Webera jeszcze wyraźniej podkreśla ten stan, pisząc: „Jeszcze jedna książka o Maxie Weberze? Na świecie ukazuje się ich co roku tak wiele, że nie sposób nadążyć z czytaniem, a artykuły trudno nawet zliczyć”, dodając jednak, że w Polsce problematyka myśli niemieckiego twórcy nie jest tak szeroko omówiona. Zob. Z. Krasnodębski, *M. Weber*, Warszawa 1999, s. 9. Bardziej współcześnie w podobnym tonie np. M. Bucholc, *Dlaczego socjologia prawa Webera nie przyjęła się u nas*, „Roczniki Historii Socjologii” 2015/5, s. 41–57 czy powoływana w dalszej części niniejszego szkicu praca A. Kojder, *Sprawcze siły racjonalizacji prawa. Zarys socjologii prawa Maxa Webera*, w: Z.S. Kurcz, I.J. Taranowicz (red.), *Okolice socjologicznej tożsamości: księga poświęcona pamięci Wojciecha Siłka*, Wrocław 2010.

⁸ S. Kozyr-Kowalski, *Weberowska socjologia religii a teoria społeczeństwa jako całości*, w: M. Weber, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa 1995, s. 8.

wpływała na język tworzonych dzieł. Marianne Weber, autorka biografii o niemieckim uczonym oraz jego żona wskazała, że: „Weber nie przywiązywał wagi do formy, w której przedstawiał bogactwo swoich myśli. Umysł jego zawierał tak wiele wiadomości, że ich potok raz wprawiony w ruch niełatwo dawał się wtłoczyć w przejrzysty system zdań”⁹. Problematyka podejmowana przez M. Webera jest więc niezwykle rozległa oraz przedstawiona w stylu, który dla badacza jego twórczości stanowi wyzwanie interpretacyjne. Stawiając przed sobą zadanie rekonstrukcji pojęcia racjonalizacji, przedstawienia wątpliwości związanych z jego zdefiniowaniem oraz podkreśleniem jego szczególnej doniosłości w kontekście legitymizacji porządków normatywnych – w tym prawa – niezbędne jest ograniczenie przeprowadzanych rozważań do kilku wątków. Zabraknie więc konfrontacji problematyki stosowania pojęcia racjonalności z zagadnieniem roli racjonalności w pracach takich autorów jak Jürgen Habermas czy John Searle, do czego niniejsza praca będzie porządkującym punktem wyjścia. Zasygnalizowane zagadnienia z zakresu socjologii religii (jako jednego z dominujących wątków w myśli M. Webera i powiązane w sposób bezpośredni z samym zjawiskiem racjonalizacji – niektórzy autorzy wręcz utożsamiają w pewnym stopniu sekularyzację z racjonalizacją i odczarowaniem świata¹⁰) poprzedzą przedstawioną, w szerszym wymiarze, część pracy poświęconą zjawisku racjonalizacji prawa – co, w zamierzeniu autora niniejszego opracowania, będzie stanowiło punkt wyjścia przyszłych badań.

2. Pojęcie racjonalności i racjonalizacji

Pojęcie racjonalności pozostaje jednym z fundamentalnych teoretycznych i empirycznych problemów nauk społecznych. O ile więc istnieje konsensus co do istotności tego zagadnienia, o tyle brak jest porozumienia w zakresie znaczenia terminu „racjonalność”. Jak podnoszą Helmut Staubmann i Victor Lidz, powstające na przełomie XIX i XX w. współcześnie klasyczne już prace spajające perspektywę socjologiczną i ekonomiczną w jednolitą teorię naukową, skutkowały powstaniem wielu koncepcji metodologicznych¹¹. Były one wewnętrznie koherentne i w każdej z nich pojęcie racjonalności odegrało istotną rolę – jednocześnie jednak każdy z autorów tych koncepcji przyjmował dla racjonalności: „inną formę, odmienne znaczenie i inny status teoretyczny dla analizy ekonomii i społeczeństwa”¹². Zdzisław Krasnodębski wskazuje, że w całym swoim rozmachu tematycznym życiowa praca M. Webera poświęcona była poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie w swojej treści podstawowe: na czym polega, i z czego wynika, specyfika nowoczesnej cywilizacji zachodniej¹³. Jedną z jej cech jest *racjonalizacja świata* – oderwanie świadomości jednostek od wyobrażeń religijnych uzasadniających (legitymizujących) porządek wszechrzeczy, unieważnienie absolutyzmu tradycji, relatywizację etyki i przeniesienie uzasadnienia działań społecznych na płaszczyznę celowo-racjonalną. Warto zaznaczyć, że autor niniejszej pracy nie utożsamia pojęcia odczarowania świata z racjonalizacją. Jak wskazuje m.in. Stephen Kalberg, wielu badaczy wprost utożsamiało proces racjonalizacji w pracach M. Webera z pojęciem odczarowania świata, często na skutek

⁹ R. Bendix, *Max Weber. Portret...*, s. 2.

¹⁰ C.J. Olbromski, „*Verstehende Soziologie*” Maxa Webera. Konteksty filozoficzne i inspiracje, Toruń 2003, s. 118.

¹¹ Mowa tu o dziełach Maxa Webera, Émile’a Durkheima czy Georga Simmla.

¹² H. Staubmann, V. Lidz, *Joseph A. Schumpeter and Talcott Parsons*, w: H. Staubmann, V. Lidz (red.), *Rationality in the Social Sciences, The Schumpeter-Parsons Seminar 1939–40 and Current Perspectives*, Newtown 2018, s. 4.

¹³ Z. Krasnodębski, *Weber Max*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Warszawa 2002, s. 302.

błędnego tłumaczenia słowa *Entzauberung* jako *disenchantment* („odczarowanie”)¹⁴. Natomiast zwrot *Entzauberung*, dosłownie *de-magification* („od-magicznienie”), niesie za sobą bardzo szczególne znaczenie u M. Webera: dotyczy w szczególności procesu religijnej racjonalizacji na Zachodzie, np. zagadnienia postępu od średniowiecznego katolicyzmu do kalwinizmu¹⁵. Pojęcie racjonalności i racjonalizacji w weberowskiej socjologii jest kluczowe¹⁶. Warto zauważyć, że współczesne stosowanie określenia „racjonalne”, jako synonimu zachowania *rozsądnego*, jest spuścizną ekonomii politycznej dzieł Adama Smitha czy Johna S. Milla. Uwydatnia to model działania celowo-racjonalnego jako wzorcowego dla *homo oeconomicus*¹⁷, kształtującego swoje decyzje na podstawie *racjonalnych* kryteriów osiągania maksymalnego zysku. Między innymi do tej tradycji nawiązał M. Weber w swojej teorii racjonalności działań¹⁸. Zaskakujące pozostaje niedookreślenie tak fundamentalnego dla myśli M. Webera pojęcia, stwarzającego z całego aparatu pojęciowego wykorzystywanego przez niemieckiego autora najwięcej problemów¹⁹. Z tego powodu Stanisław Andreski pojęcie racjonalności nazywa najsłabszym punktem teorii Maxa Webera²⁰. Wydaje się, że niemożliwe jest jego ujęcie w prostej definicji bądź ich zespole. Stan ten, nieprzypadkowy, zdeterminowany jest przez złożoność zjawisk składających się na świat życia. To ich wieloaspektowość odcisnęła piętno na różnorodności instancji i kontekstów stosowania pojęcia racjonalizacji²¹. Warto wskazać na twierdzenie Stanisława Kozyr-Kowalskiego, który podkreśla, że: „(...) Weber posługuje się bardzo elastyczną kategorią racjonalizmu, która obejmuje w zasadzie te wszystkie znaczenia, które słowo ratio uzyskało (...). W języku teoretycznym Webera, pojęcie racjonalizmu mieni się takim samym bogactwem sensów, jakie przysługują słowu ratio w podręcznym słowniku lingua latina (...)”²². Wątpliwości te stanowią jedynie wstęp do złożoności poruszanej problematyki. Ann Swidler podnosi, że dostrzegalne jest rozróżnienie między stosowaniem terminów „racjonalizm”, „racjonalizacja” i „racjonalność”, którym M. Weber nadaje odmienne znaczenie. Tak, na przykład, odróżnić można optymalny

¹⁴ S. Kalberg, *Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History*, „The American Journal of Sociology” 1980/5, s. 1146, przypis 2.

¹⁵ „(...) odrzucanie zbawienia za pomocą sakramentów kościelnych było absolutnie kluczowe w obliczu katolicyzmu. Znalazł tu zakończenie ów wielki proces odczarowywania świata w dziejach religii, który rozpoczął się u proroków żydowskich i w stowarzyszeniu z helleńską myślą naukową odrzucił jako przesąd i występek wszelkie magiczne środki poszukiwania zbawienia. Prawdziwy purytanin odrzucił nawet wszelki ślad ceremonii nad grobem (...) aby nie stworzyć pozorów «superstition» (...)”. S. Kalberg, *Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History*, „The American Journal of Sociology” 1980/5, s. 1146. Zob. także M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Warszawa 2010, s. 74 i n. **Odmienne, utożsamiając racjonalizację świata z odczarowaniem świata**, np. C.J. Olbromski, „*Verstehende Soziologie*”..., s. 127; A. Kojder, Z. Cywiński, *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, Warszawa 2014, s. 497.

¹⁶ J. Szacki, *Historia...*, s. 471.

¹⁷ O metodologicznych podstawach wykształcenia się tego pojęcia w dyskusjach Maxa Webera czy Josepha Schumpetera w kontekście racjonalności: D. Bogenhold, *Bounded Rationality and Emotions and How Sociology May Take Profit: Towards an Interdisciplinary Opening*, w: H. Staubmann, V. Lidz (red.), *Rationality in the Social Sciences...*, s. 107 i n. Zob. także zagadnienie *homo religiosus* a *homo oeconomicus* w kontekście kanonu wymagań metodologicznych stworzonego przez M. Webera w: J. Mizińska, *Przedmowa*, w: M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994, s. XIII–XIX.

¹⁸ J. Woleński, *Racjonalność...*, s. 272–273.

¹⁹ A. Swidler, *Foreword*, w: M. Weber, *The Sociology of Religion*, Boston 1993, s. XIV.

²⁰ „Stanowi (...) «podstawowy problem i motyw przewodni» socjologii Webera, wszystkich jej obszarów: socjologii religii, nauki, prawa, muzyki itd. Jest ono «kluczowym pojęciem», przenikającym całe jego dzieło (...). Równocześnie jednak jest to pojęcie wieloznaczne i wewnętrznie sprzeczne”. S. Andreski, *Maxa Webera ośnienia i pomyłki*, Warszawa 1992, s. 83.

²¹ C.J. Olbromski, „*Verstehende Soziologie*”..., s. 114.

²² S. Kozyr-Kowalski, *Weberowska...*, s. 24–25. Autor ten dodaje też, że „oznacza zarówno rachunek, obliczanie, jak i rozum, osąd rozumny, dowodzenie, zarówno metodę, правило, regułę jak i interes, interes pieniężny, zarówno przeciwieństwo uczuciowości, pasji, namiętności, jak i wyspecjalizowaną pracę, zawód (...)”. S. Kozyr-Kowalski, *Weberowska...*, s. 24–25.

wybór środków do osiągnięcia danego celu (*racjonalizm*), usystematyzowanie zespołu idei (*racjonalizacja*) oraz wpływ idei na wybór danego działania (*racjonalność*)²³ tworząc w ten sposób jedną z propozycji systematyzacji.

Czerpiąc z typologii powołanego wcześniej Stephena Kalberga²⁴, Cezary J. Olbromski wskazuje na przynajmniej cztery znaczenia terminu „racjonalizacja”. Po pierwsze: *racjonalizacja praktyczna* – związana z działaniami celowo-racjonalnymi oparta jest na pragmatycznych działaniach indywidualnych, prowadzących do zaspokojenia materialnych interesów w oderwaniu od realizacji założeń idei. Po drugie: *racjonalizacja teoretyczna*, zgodnie z którą działania coraz skuteczniej opanowują rzeczywistość na skutek rozbudowywania systemów pojęć abstrakcyjnych. To właśnie w związku z tym rodzajem racjonalizacji M. Weber mówi o występowaniu „wyjątkowej cechy cywilizacji zachodniej”, gdyż postęp racjonalizacji teoretycznej powiązany jest ze wzrostem roli eksperckiej wiedzy – i nauki w ogóle – w postrzeganiu rzeczywistości przez jednostki. Nauka, prowadząca do właściwego postrzegania i rozumienia rzeczywistości, staje się głównym źródłem wiedzy. Rozumienie świata zapośredniczone zostaje przez skonstruowanie systemu pojęć abstrakcyjnych, odrywając je tym samym od instynktów i myślenia magicznego. Po trzecie: *racjonalizacja formalna* – gwarantuje ona stabilizację systemu działań społecznych przez formalizację i standaryzację określonych praktyk w postaci zasad działania. Po czwarte: *racjonalizacja materialna*, która jest związana z działaniami nastawionymi na wartości nieegoistyczne²⁵. Takie wartości zostają zgodnie z racjonalizacją materialną uporządkowane w terminy ogólne takie jak np. „przyjaźń”. Zbiory takich wartości, jak w przypadku protestanckich zasad wiary, znajdują się u źródeł rozwoju współczesnego kapitalizmu. Warto zaznaczyć, że zastosowanie powyższej typologii pozwala na dostrzeżenie przeciwstawienia dokonywanego przez M. Webera racjonalizmu wobec irracjonalizmu, wyrażonego w szczególności w postaci bezrefleksyjnego przywiązania do tradycji i starych zwyczajów, których z kolei urefleksywnienie i zastąpienie pojęciem „własnego interesu” stanowiło jeden z najważniejszych aspektów całego procesu racjonalizacji²⁶. Odmienną typologię proponuje R. Bendix, wskazując na trzy możliwe znaczenia racjonalności, pisząc tym razem o jej manifestacjach. Kolejno wyraża się ona w formie: wolności jednostki (w kontekście kapitalizmu); jasności intelektualnej (w zakresie choćby konkretyzowania pojęć w naukach społecznych, które służą opisowi rzeczywistości społecznej, lecz same w niej nie występują); wieloznacznej racjonalizacji zależnej od kontekstu, w którym pojęcie zostaje zastosowane (np. w kontekście religii jest to systematyzacja idei religijnych, w kontekście prawa – odejście od kazuistyki na rzecz systemu abstrakcyjnych zasad ogólnych)²⁷. Reinhard Bendix podkreśla, że Max Weber nie uznawał jednak postępu racjonalizacji ani za nieunikniony, ani za nieodwracalny²⁸. Talcott Parsons wyprowadzając mniej złożoną charakterystykę, stwierdza jednocześnie, że koncepcja racjonalności stanowi

²³ A. Swidler, *The Concept of Rationality in the works of Max Weber*, „Sociological Inquiry” 1973/1, s. 35.

²⁴ Krótkie przedstawienie typologii, w tym skonfrontowanie poszczególnych typów, można znaleźć w: S. Kalberg, *Max Weber's Types of Rationality*..., s. 1145–1179.

²⁵ C.J. Olbromski, „*Verstehende Soziologie*”..., s. 129.

²⁶ C.J. Olbromski, „*Verstehende Soziologie*”..., s. 130. „Jednym z istotnych elementów racjonalizacji działania jest zastępowanie wewnętrznego podporządkowania się utartemu obyczajowi przez planowe dostosowanie się do konstelacji interesów (...) poza tym może się ona dokonywać w sposób pozytywny, przez świadome, racjonalne odniesienie do wartości, a w sposób negatywny nie tylko kosztem obyczaju, lecz także działania afektywnego (...)”. M. Weber, *Gospodarka*..., s. 22–23.

²⁷ R. Bendix, *Max Weber, portret*..., s. 250, przypis 33.

²⁸ R. Bendix, *Max Weber, portret*..., s. 249–251.

trudną do ujęcia propozycję terminologiczną, o czym już była mowa. Z jednej strony – tradycja zostaje radykalnie pozbawiona wartości. W zracjonalizowanym świecie nic nie może być święte tylko dlatego, że zostało tradycyjnie ustalone i zaakceptowane. Wszystkie elementy świata społecznego zostają poddane próbie uniwersalizacji. Z drugiej strony, racjonalizacja oznacza systematyzację działań ze względu na imperatyw normy racjonalności – poszczególny akt nie może być oceniany tylko przez pryzmat jednostkowego przypadku, lecz przez jego wpływ na cały system racjonalnych działań²⁹. Idąc dalej, T. Parsons zauważa, że pojęcie racjonalności stanowi przykład weberiańskiego typu idealnego. W związku z tym nie tworzy ona konkretnego sposobu działania jednostki, ale raczej normatywną orientację tego działania – sposób typowy, a nie konkretny, jednostkowy³⁰. Za M. Weberem przenosi więc rozważania dotyczące racjonalności na płaszczyznę działań. Następuje tu wyróżnienie dwóch rodzajów racjonalności. *Wertrationalität*³¹ (racjonalność zorientowana na wartości) jest zorientowana na obranie środków do urzeczywistnienia jednej, nadrzędnej wartości bez korelacji tego doboru z potencjalnymi kosztami oraz *Zweckrationalität* (racjonalność instrumentalna), która jest zorientowana na wielość wartości, w taki sposób, że wybór jednej z nich, jako celu działania, jest ograniczony przez potencjalnie nadmierny koszt, którego poniesienie naraziłoby na umniejszenie pozostałe wartości³². Aktor w tym wypadku orientuje swoje działania na rzecz jednej określonej wartości, np. zbawienia, która to staje się nadrzędna wobec pozostałych (w tym sensie, że są one wtedy jedynie środkami do osiągnięcia wartości nadrzędnej) bądź dostrzega pluralizm legitymowanych dróg do osiągnięcia różnych wartości – nawet, jeżeli są one zdywersyfikowane hierarchicznie³³.

Różnorodność kontekstów stosowania zwrotu „racjonalność” przez M. Webera w przybliżeniu przedstawia tabela, opracowana przez Arnolda Eisena, w której wskazuje on przypadki zaczerpnięte z różnych dzieł M. Webera. W oryginalnym ujęciu opracowano przykłady ze sfer stosunków panowania (dominacji) prawa, ekonomii, muzyki, religii i nauki. W niniejszej pracy zostały one ograniczone jedynie do racjonalności w kontekście prawa, ze względu na dalszy kierunek rozważań. Zwrot „racjonalny” występuje w pracach M. Webera (*Gospodarka i społeczeństwo* oraz *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*) w następujących kontekstach:

²⁹ T. Parsons, *Introduction*, w: M. Weber, *Theory of Social and Economic Organization*, Nowy Jork 1947, s. 80.

³⁰ T. Parsons, *Introduction*, s. 14.

³¹ Zob. szerzej R. Boudon, *The Present Relevance of Max Weber's Wertrationalität (Value Rationality)*, w: P. Koslowski (red.), *Methodology of the Social Sciences, Ethics, and Economics in the Newer Historical School*, Heidelberg 1997, s. 3–32. Więcej o M. Webera kategoriach socjologicznych jako drodze do zrozumienia działań społecznych przez interpretację i zbadanie źródeł, które nadają **znaczenie** dla działania (typologia źródeł legitymacji działań – tradycyjne, afektywne, celowe i wartościowo racjonalne) w: D. Bogenhold, *Bounded Rationality and Emotions...*, s. 105–107 i n.

³² T. Parsons, *Introduction*, s. 14.

³³ T. Parsons, *The Structure of Social Action*, Nowy Jork 1949, s. 642–644. T. Parsons rozwija w tym dziele swoje uwagi z wprowadzenia do *Theory of Social and Economic Organization*, szerzej analizując wymienione rozróżnienie podstaw działania i osadzając je w kontekście wielu nurtów myślowych teorii woluntarystycznych. Zob. T. Parsons, *The Structure...*, s. 715–718. Dalej T. Parsons pisze o pewnej zmianie znaczeniowej, która dotyka pojęć *Wertrationalität* i *zweckrational*, gdy Weber używa ich w kontekście legitymizowanych porządków panowania i ich typologii: „Innymi słowy, rozróżnienie [tych pojęć], pierwotnie hipotetycznych typów idealnych działań racjonalnych, przeszło na poziom strukturalnych elementów systemów działań, gdzie można je rozpoznać jako elementy nastawienia [attitude] działającego, do podejmowanej czynności” – czynności, w kontekście porządków normatywnych, które regulują dane czynności. Zob. T. Parsons, *The Structure...*, s. 660–661. Określone nastawienie może więc tu oznaczać określone podstawy prawomocności tychże systemów – a więc też podstaw działań. Prezentację teorii M. Webera przez T. Parsonsa w *The Structure of Social Action* Alfred Schütz nazywa „doskonałą”. Zob. M. Endress, *Schütz on Rationality*, w: H. Staubmann, V. Lidz (red.), *Rationality in the Social Sciences...*, s. 138.

Tabela. Konteksty stosowania pojęcia „racjonalność” w pracach Maxa Webera

Sfera: prawo (<i>Gospodarka i społeczeństwo</i>)	
CEL	„Normy powstają na drodze tego, że nieświadome zwyczaje stają się świadomymi obyczajami” ³⁴ .
PRZEWIDYWALNOŚĆ	„Prawo zwiększa stopień prawdopodobieństwa, z jakim działający może liczyć na określone skutki swojego działania” ³⁵ ; „Aparat prawny funkcjonuje jak technicznie racjonalna maszyna (...) a przede wszystkim możliwość racjonalnego kalkulowania prawnych skutków i szans działania celowego” ³⁶ .
KOHERENTNOŚĆ	„Sensowna treść ustalana przy pomocy logiki prawnej” ³⁷ .
POWSZECHNOŚĆ	„Naruszenia racjonalnego systemu prawa, jego formalizmu, przez władzę i nadawanie przywilejów” ³⁹ .
SYSTEM	„Kierunek rozwoju cech formalnych prawa i jego racjonalizacja powiązane z zawodowym kręgiem osób zajmujących się prawem” ⁴⁰ .
„«systematyzacja» oznacza (...) uporządkowanie wszystkich uzyskanych dzięki analizie zasad prawnych w taki sposób, by stworzyły one logicznie jasny i logicznie niesprzeczny, a przede wszystkim, zasadniczo, pozbawiony luk system reguł. Prawo może być racjonalne w różnym sensie” ³⁸ .	

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Eisen, *The Meanings and Confusions of Weberian “Rationality”*, „British Journal of Sociology” 1978/1, s. 62–63⁴¹.

Znaczenie „racjonalizacji” jest więc w stopniu najwyższym uzależnione od kontekstu, w którym M. Weber ją umieszcza⁴². We wstępie do pracy *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* niemiecki uczoney wyróżnia racjonalizację ogólną oraz tę specyficzną dla kultury zachodniej, podkreślając wielość elementów rzeczywistości społecznej, które podlegały temu procesowi – od mistycznej kontemplacji, przez wojnę, wymiar sprawiedliwości do pracy naukowej⁴³. Szczególnie istotną cechą procesu racjonalizacji jest jego niejednorodność. Autor *Gospodarki i społeczeństwa* powołuje w tym miejscu przykład

³⁴ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 560; M. Weber, *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*, Nowy Jork 1968, s. 754.

³⁵ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 253; M. Weber, *Economy and Society...*, s. 327.

³⁶ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 594; M. Weber, *Economy and Society...*, s. 811.

³⁷ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 569; M. Weber, *Economy and Society...*, s. 763.

³⁸ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 500–501; M. Weber, *Economy and Society...*, s. 655–656.

³⁹ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 611; M. Weber, *Economy and Society...*, s. 847.

⁴⁰ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 578; M. Weber, *Economy and Society...*, s. 775.

⁴¹ W oryginale tabela zawiera 6 dodatkowych rzędów wskazujących na różnorodne sfery zastosowania pojęcia oraz jedną kolumnę dotyczącą „kontrolni” jako kontekstu. Zob. także przekrojowy opis pojęcia racjonalizacji w: R. Swedberg, O. Agevall, *The Max Weber Dictionary. Key words and Central Concepts*, Stanford 2016, s. 86, 165, 228, 283, 284, 285, 286, 328, 366.

⁴² W literaturze wskazuje się na relatywnie niski poziom abstrakcyjności pojęcia racjonalizacji w pracach M. Webera, w miejsce czego następuje raczej wielokrotne przytaczanie przykładów tego, czym historycznie racjonalizacja była. Jako prawdopodobną przyczynę takiego sposobu przedstawienia omawianej kwestii wskazuje się przedwczesną śmierć autora *Gospodarki i społeczeństwa*. Zob. M. Albrow, *The Application of the Weberian Concept of Rationalization to Contemporary Conditions*, w: S. Whimster, S. Lash (red.), *Max Weber, Rationality and Modernity*, Londyn 2006, s. 164–165.

⁴³ M. Weber, *Etyka protestancka...*, s. 15–19.

racjonalnego prawa prywatnego, które pojawiło się już w Rzymie w czasach później starożytności. Natomiast pomimo obecności „najbardziej” zracjonalizowanego systemu ekonomicznego w Anglii, jej system prawny ostał się, pod wpływem prawniczych cechów, bez dominującego wpływu prawa rzymskiego, przez co *common law*, wraz z tendencją do kazuistycznych rozstrzygnięć, ma do dzisiaj cechy prawa „irracjonalnego”⁴⁴.

Max Weber twierdzi wprost, że „racjonalizm może oznaczać rzeczy bardzo różne”⁴⁵, dając tu przykład racjonalizacji w postaci teoretycznego opanowywania rzeczywistości przez tworzenie pojęć precyzyjnych i abstrakcyjnych, czy też racjonalizacji w postaci osiągnięcia konkretnego celu praktycznego przez postępującą skuteczność w doborze jak najbardziej adekwatnych środków do jego osiągnięcia. Wskazuje tu, co istotne, że można dokonać takiego podziału racjonalizacji – ale w rzeczywistości są to kwestie nierozdzielne⁴⁶.

Występująca historycznie niezależna racjonalizacja poszczególnych aspektów struktury społecznej wskazuje, że możliwa jest również analiza każdego z przejawów tego procesu. Wieloznaczność pojęcia racjonalizacji wymaga wręcz umieszczenia go w węższym kontekście, ze względu na brak abstrakcyjnej definicji. Dalsza część pracy zostanie, w związku z tym, poświęcona wskazaniu przejawów racjonalizacji zachodnioeuropejskiego prawa jako zjawiska szczególnego dla Okcydentu⁴⁷.

3. Racjonalizacja prawa

Powyżej została wykazana wielość zastosowań pojęcia racjonalności oraz racjonalności w pracach M. Webera. Jego rygorystyczne przywiązanie do powracającego stosowania pojęcia racjonalności nie pozostawało bez uzasadnienia. Pomimo że w danym przypadku pożądane znaczenie oddawałby zapewne dany synonim języka ogólnego dla powyższego zwrotu (np.: „systematyczność” czy „obliczalność”), autor *Gospodarki i społeczeństwa* pozostaje przy „racjonalności” starając się zobrazować tym samym istnienie jednego „ciała” świata kultury. W tymże świecie zachodzą wszystkie przenikające się wzajemnie procesy kulturowe: rozwój matematyki, prawa, nauk ścisłych, sztuki, które z jednej strony pozostają w swoich specyficznych domenach, ale z drugiej, wszystkie charakteryzuje opozycja do irracjonalności. Max Weber próbuje w ten sposób narzucić jeden schemat pojęciowy dla wszystkich tych procesów, dążąc do przywrócenia *rozumienia* spójności i zazębiania się procesów całego przekształcającego się świata społecznego⁴⁸.

Zreferowanie w dalszej części pracy procesów historycznych poddanych analizie przez M. Webera, leżących u podstaw racjonalizacji europejskiego prawa wykracza

⁴⁴ M. Weber, *Etyka protestancka...*, s. 54–55. Tak też pisze S. Kalberg o przyjęciu wysoko zracjonalizowanego prawa opartego na wzorach starożytnego Rzymu w państwach południowej Europy, w porównaniu z sytuacją w Anglii. S. Kalberg, *Max Weber's Types of Rationality...*, s. 1151. Na temat *irracjonalności* i elementów charyzmatycznego prawa (przykład Stanów Zjednoczonych Ameryki, a także Anglii) *common law* zob. w szczególności M. Weber, *Gospodarka...*, s. 645–647.

⁴⁵ M. Weber, *Etyka gospodarza religii światowych*, w: M. Weber, *Szkice...*, s. 140.

⁴⁶ M. Weber, *Etyka gospodarza religii...*, s. 140–141; C.J. Olbromski zawiera również swój katalog kontekstów stosowania racjonalności, za M. Weberem w: C.J. Olbromski, *„Verstehende Soziologie”...*, s. 127–128.

⁴⁷ Ogólnie o racjonalizacji rozmaitych sfer życia społecznego M. Weber pisał w kontekście Zachodu w ten sposób: „Tylko Zachód [Okcydent] znał (...) rozwój racjonalnej gospodarki, której reprezentanci sprzymierzili się zrazu, by obalić władzę stanową, z władzą księżęcą, potem jednak wzniecali zwrócone przeciw niej rewolucje; tylko Zachód znał dlatego także «prawo naturalne»; tylko on wyrugował całkowicie osobowość prawa i tezę «arbitralna wola łamie prawo krajowe» tylko on był świadkiem powstawania tworu tak swoistego jak prawo rzymskie i przeżył proces tak szczególny jak jego recepcja”. M. Weber, *Gospodarka...*, s. 639–640. O wyjątkowym przebiegu tego procesu w kulturze zachodniej była już mowa we wcześniejszych fragmentach niniejszej pracy.

⁴⁸ A. Eisen, *The Meanings and Confusions...*, s. 12.

jednak poza ramy niniejszego artykułu. W samej tylko *Gospodarce i społeczeństwie* M. Weber omawia je na blisko 200 stronach, nie licząc ściśle z tym powiązanych typologii panowania, czy też form legitymizacji władzy⁴⁹. Teoria państwa jest u M. Webera bezpośrednio powiązana z socjologią prawa⁵⁰. Max Weber dostrzegął znakomicie, że prześledzenie procesu rozwoju nowoczesnego aparatu państwowego jest niemożliwe bez postawienia pytania o porządek prawny. Jego racjonalizację i rozwój racjonalizmu prawniczego M. Weber uznawał za zagadnienie kluczowe dla powstania nowożytnego państwa. Obrazowało to bowiem zachodzący proces zwiększenia się stopnia zorganizowania życia społecznego na Zachodzie, co również wiązało się z przekształceniami działań społecznych dla zwiększenia ich przewidywalności⁵¹. Weberowskie badania racjonalizacji świata społecznego dotyczyły więc wszelkich jego aspektów⁵². W dalszej części pracy poruszony zostanie zatem wątek racjonalności prawa nowoczesnego.

Max Weber wyróżnił cztery etapy rozwoju prawa – po pierwsze, objawianie prawa przez proroków; po drugie, tworzenie i wykrywanie prawa przez notabli prawnych; po trzecie, narzucanie prawa przez władze duchowne i świeckie, oraz po czwarte, ustanawianie prawa przez państwo we współpracy z wykształconymi na uniwersytetach prawnikami⁵³. Schemat ten stanowi narzędzie badawcze, którym autor *Gospodarki i społeczeństwa* posługiwał się w badaniu racjonalizacji prawa i rozwoju panowania legalnego, w związku z czym nie odzwierciedla on wszelkich niuansów historycznego procesu rozwoju prawa. Nie w każdym kręgu cywilizacyjnym wszystkie etapy przebiegają w tym samym porządku chronologicznym, niektóre natomiast w ogóle nie występują.

Istotną cechą państwa nowoczesnego jest jego porządek prawny, sformalizowany, nadrzędny wobec centralnych organów władzy państwowej, regulujący w sposób monopolistyczny sposób użycia siły i działania biurokracji⁵⁴. Zarówno stanowienie, jak i stosowanie prawa może być racjonalne i irracjonalne. W tym miejscu za właściwe należy uznać przywołanie słów samego autora *Gospodarki i społeczeństwa*:

⁴⁹ O możliwych typach prawomocności porządku (tradycyjnym, afektywnym, wartościowo-racjonalnym, ustanowionym pozytywnie) M. Weber pisze krótko już na samym początku swojego dzieła. Rozwija ten wątek przy okazji socjologii panowania i socjologii prawa, wskazując, że typ prawomocności wartościowo-racjonalnej najlepiej oddaje „prawo naturalne”; natomiast współcześnie dla M. Webera najbardziej rozpowszechnioną formą uprawomocnienia była **wiara w legalność**, czyli podporządkowanie się spełniającym określone wymogi formalne i ustanowionym zgodnie z procedurami przepisom. Zob. M. Weber, *Gospodarka...*, s. 27–28.

⁵⁰ O której, notabene, T. Parsons pisał w artykule z 1964 r., że nie została należycie doceniona, a jednym z niewielu autorów, którzy podkreślili należycie rangę tego etapu działalności naukowej M. Webera był R. Bendix. Zob. R. Bendix, *Max Weber...*, s. 349 i n. Zob. także T. Parsons, *Max Weber 1864–1964...*, s. 175.

⁵¹ A. Kojder, Z. Cywiński, *Socjologia...*, s. 497; E. Radomska, *Weberowska socjologia prawa*, w: A. Kociołek-Pęksa, M. Stępień (red.), *Leksykon socjologii prawa*, Warszawa 2013, s. 424.

⁵² M. Deflem, *Sociology of Law*, Nowy Jork 2008, s. 43–44.

⁵³ Nie charakteryzuję tu tych etapów, gdyż pojawiają się one powszechnie w niemal każdej publikacji dotyczącej zagadnienia racjonalizacji prawa, teorii panowania czy socjologii polityki, władzy. Odsyłam do źródeł, w tym do: A. Kojder, *Sprawcze siły racjonalizacji prawa...*, s. 57–68; R. Bendix, *Max Weber...*, s. 294–402; E. Radomska, *Weberowska...*, s. 423–424. Krótko o tym sam M. Weber w: M. Weber, *Gospodarka...*, s. 1023–1024, nieco szerzej s. 639 i n. Warto zaznaczyć podkreślane przez Clarence’a Morrisa twierdzenie Maxa Webera o irracjonalnych początkach prawa, w związku z którym odrzuca on tezy XIX-wiecznej historycznej szkoły prawa, że pierwotne społeczności wykształciły normy prawne przez zverbalizowanie swoich obyczajów i opisanie ich w prawie stanowionym. Weber uważa, że tylko zaawansowane społeczeństwa posługują się ustawami (czy prawem stanowionym o innej nazwie); w społecznościach pierwotnych dominuje „zwyczaj”. Traktowany jest on zresztą z zasady jako niezmienny, gdyż legitymowany przez ponad-ludzkie (boskie czy tradycyjne) pochodzenie. Tezy o prawie będącym odzwierciedleniem „ducha narodu” odrzuca więc jako nienaukowe. Zob. C. Morris, *Law, Reason and Sociology*, „University of Pennsylvania Law Review” 1958/2, s. 148–149.

⁵⁴ A. Kojder, *Sprawcze siły...*, s. 67.

Irracjonalne są one [stanowienie i stosowanie prawa] formalnie wtedy, gdy porządkowanie tworzenia prawa i problemów stosowania prawa odwołuje się do innych niż poddających się rozumowej kontroli środków, na przykład wyroczni lub ich surogatów. **Materialnie** są one **irracjonalne** wtedy, gdy to całkiem konkretne oceny danego przypadku, czy to etyczne, czy uczuciowe lub polityczne, przesądają o jego rozstrzygnięciu, a nie ogólne normy. Tworzenie i stosowanie prawa mogą być także «**racjonalne**» pod względem formalnym lub materialnym. Przynajmniej stosunkowo **formalnie racjonalne** jest każde formalne prawo. A prawo jest «formalne» w tej mierze, w jakiej to w[y]łącznie jednoznaczne ogólne znamiona stanu faktycznego istotne są w materialnoprawnym i procesowym wymiarze. Ten formalizm może mieć jednak dwojakie oblicze. Prawnie istotne znamiona mogą mieć bowiem albo zmysłowo-naoczny charakter. Trzymanie się takich zewnętrznych znamion, na przykład tego, że pewne słowo zostało wypowiedziane, pewien podpis złożony, że podjęto określone symboliczne działanie o raz na zawsze ustalonym znaczeniu, konstytuuje najbardziej rygorystyczną postać takiego formalizmu prawnego. Albo też prawnie istotne znamiona wywodzone są dzięki logicznej interpretacji sensu i wedle tego tworzone są i stosowane ściśle pojęcia prawne w formie całkowicie abstrakcyjnych reguł⁵⁵.

Prawo formalnie irracjonalne poddaje się zewnętrznej, pozarozumowej kontroli – tzn. brak jest przewidywalnych kryteriów na podstawie których przebiega proces decyzyjny. Przykładem mogą być wyrocznie, stanowiące niegdyś źródło prawa, opierające się jedynie na świętym autorytecie. Prawo materialnie irracjonalne poddaje się z kolei wpływom pozaprawnym, zewnętrznej procedurze, w zakresie decyzji podejmowanych w ramach stosowania prawa. Max Weber podaje tu przykład prawa chińskiego⁵⁶, w którym urzędnicy podejmowali decyzje kazuistycznie, jedynie ogólnie opierając się na świętej tradycji⁵⁷. Racjonalność materialna prawa dotyczy więc w pewnym stopniu samej treści norm, w tym zakresie, w jakim prawo staje się racjonalne materialnie wówczas, gdy normy generalne i abstrakcyjne odzwierciedlają w sobie system najbardziej nadrzędnych zasad prawnych uosabiających logicznie imperatywy etyczne czy nawet przekonania religijne (treściowo zbliżone m.in. do prawa naturalnego bądź maksym utylitarystycznych). Odzwierciedlenie to należy odróżnić od wspomnianego *indywidualnego* rozpatrywania emocji czy też czynników politycznych przy wydawaniu decyzji indywidualnej i konkretnej, zamiast powołania się na normy generalne i abstrakcyjne, co stanowi o irracjonalności materialnej⁵⁸.

Racjonalność prawa w szczególny sposób zależy od tworzenia abstrakcyjnych norm prawnych, na których opierane są decyzje indywidualne. Kluczowym elementem racjonalnego porządku prawnego jest więc, zaobserwowane przez M. Webera w europejskiej kulturze prawnej szczególnie w nurcie kontynentalnym, wyraźne rozdzielenie procesu stanowienia i stosowania prawa. Tendencja do umieszczania roli ustawodawcy w gałęzi zbliżonej do władzy wykonawczej, natomiast organów orzeczniczych w odrębnej, jest kluczowa dla zwiększenia stopnia bezstronności przy wyborze kryteriów decyzyjnych. Systemy prawne, które są tej cechy pozbawione, autor *Gospodarki i społeczeństwa*

⁵⁵ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 501 [wszystkie wyróżnienia – K.K.], i dalej o racjonalności materialnej: „(...) oznacza ona właśnie, że to normy o innej jakościowo wadze niż logiczne generalizacje abstrakcyjnych interpretacji sensu powinny mieć wpływ na rozstrzyganie problemów prawnych: imperatywy etyczne czy utylitarne, lub inne reguły celowości albo też maksymy polityczne, przełamujące zarówno formalizm zewnętrznych znamion, jak i logicznej abstrakcji”. M. Weber, *Gospodarka...*, s. 501.

⁵⁶ Zob. także R. Marsh, *Weber's Misunderstanding of Traditional Chinese Law*, „American Journal of Sociology” 2000/2, s. 281–302.

⁵⁷ M. Deflem, *Sociology...*, s. 45–46.

⁵⁸ M. Deflem, *Sociology...*, s. 44–46.

określa jako irracjonalne⁵⁹ w zakresie kryteriów racjonalności formalnej. Racjonalność formalna urzeczywistnia się w takim zespole norm prawnych, który tworzy logicznie przejrzysty, koherentny wewnętrznie, pozbawiony luk system. Istnieją dwie możliwe konsekwencje dla charakterystyki systemu prawa w zakresie racjonalności formalnej: po pierwsze, może to być system o *szywnej* racjonalności formalnej. W takim wypadku szczególnie istotne stają się, wspomniane w cytowanym fragmencie, elementy formy wypowiedzi, zachowanie odpowiednich sformułowań przy ich konstruowaniu czy inne *technikalia*. Spory rozstrzygane są na podstawie abstrakcyjnie wykreślonych, ściśle określonych kryteriów legalnych. Po drugie, tak ujęta ścisła racjonalność formalna może być łagodzona przez *racjonalność logiczną*, która tworzy swego rodzaju mechanizm analizy logicznej sensu: dzięki niemu tworzone mogą być pojęcia prawne w formie reguł abstrakcyjnych⁶⁰. Max Weber stwierdza, że: „interpretująca sens abstrakcja powołuje do życia szczególne zadanie systematyki: spojenia i racjonalizowania dzięki środkom logiki pojedynczych, uznawanych za obowiązujące reguł prawnych w jedną niesprzeczną strukturę abstrakcyjnych zasad prawnych”⁶¹. Scharakteryzowana materialna i formalna racjonalność prawa tkwią w nierozwiązywalnej sprzeczności – formalizmu prawnego i etyczno-utilityarnych oczekiwań adresatów rozstrzygnięć indywidualnych⁶².

Według M. Webera, prawo w nowoczesnym zachodnim państwie, w założeniu, uosabia odczarowanie świata przez swoją specyficzną racjonalność formalną. Warto przy tym zauważyć, że istnieje pewna rozbieżność na płaszczyźnie językowej. W powołanych wyżej źródłach anglojęzycznych nie wydaje się dostrzegalne rozróżnienie, którego dokonują już autorzy w źródłach polskich. Clarence Morris określa racjonalność formalną prawa „niższym stopniem”, wręcz „młodszym bratem” (*junior grade*) racjonalności materialnej prawa⁶³. Wynikałoby z tego, że istniały porządki prawne niezachowujące materialnej racjonalności, a przejawiające formalną. W tym wypadku rozważania jednak przy podziale na *racjonalność materialną* i *racjonalność formalną* zamykają się⁶⁴. Wyprowadzenie, m.in. przez Antoniego Pieniążka i Małgorzatę Stefaniuk, wymiaru materialnego i formalnego analizy prawa przez Maxa Webera, obok racjonalności i irracjonalności (i następnie: skonfrontowanie tych wymiarów w 4 konfiguracjach) jest, jak się wydaje, nieco innym ujęciem, ale prowadzi do podobnych rezultatów: prawo nowoczesne jest *formalnie racjonalne*⁶⁵. Wskazanie na przyczyny takiej różnicy w ujęciach problemu racjonalności prawa wymaga odrębnego namysłu.

Zamknięcie przez M. Webera nowoczesnego prawa w ramy racjonalności formalnej wpisuje się również w kontekst historyczny, w którym funkcjonował autor *Gospodarki*

⁵⁹ C. Morris wskazuje ponadto, że na większe prawdopodobieństwo racjonalności norm prawa stanowionego niż norm *odkrywanych* przez sędziów stosujących prawo powoływali się zarówno Tomasz z Akwinu, jak i Jean-Jacques Rousseau. W nurt ten wpisuje się więc także M. Weber, wskazujący na uprzednie formowanie norm prawnych abstrakcyjnych jako fundamentu racjonalności prawa. Zob. C. Morris, *Law, Reason...*, s. 150.

⁶⁰ R. Shamir, *Formal and Substantive Rationality in American Law: A Weberian Perspective*, „Social & Legal Studies” 1993/2, s. 47.

⁶¹ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 502.

⁶² R. Shamir, *Formal and Substantive...*, s. 47; R. Bendix, *Max Weber...*, s. 389–391. Na tej płaszczyźnie też rozciągały się spory, czy M. Weber uważał formalnie-racjonalne prawo za najwyższej rozwiniętą formę porządku prawnego. Ronen Shamir wskazuje tu na Talcotta Parsonsa (1967); Alana Hunta (1978) i Jürgena Habermasa (1981), po czym dodaje, że Stephen M. Feldman (1991) i Sally Ewing (1987) zwracali uwagę na krytyczne spojrzenie Maxa Webera na racjonalność formalną. Zob. R. Shamir, *Formal and Substantive...*, s. 48.

⁶³ C. Morris, *Law, Reason...*, s. 151.

⁶⁴ C. Morris, *Law, Reason...*, s. 151.

⁶⁵ A. Pieniążek, M. Stefaniuk, *Socjologia prawa, zarys wykładu*, Warszawa 2014, s. 71–72.

i społeczeństwa, opisując ideał takiej racjonalności. Były to Niemcy pod przywództwem Otto von Bismarcka potrzebujące politycznego zjednoczenia oraz unifikacji prawa, do której przybliżyła je kodyfikacja prawa cywilnego w 1900 r. Ta ostatnia stanowiła dla M. Webera manifestację racjonalnego porządku prawa, żywy przykład aktu prawnego spełniającego wymóg przejrzystości logicznej systemu norm prawnych⁶⁶. Urzeczywistniające się rezultaty historycznego procesu rozwoju europejskiego prawa korespondowały z Weberowskim wyobrażeniem o racjonalnym porządku prawnym. Było to prawo abstrakcyjne, zamknięte w formalnych procedurach stosowania, mające tendencje do kodyfikacji, którego normy są generalne i określają adresatów zbiorczo, wskazując obowiązki w duchu równości wobec prawa i w oderwaniu od cech jednostkowych adresatów norm. Max Weber, podsumowując swoje rozważania na ten temat, wskazuje na katalog postulatów, charakteryzujących cechy świadczące o racjonalności systemu ówczesnego prawa, odnosząc się do idealnego wzorca praktyki zawodów prawniczych. Każdy akt stosowania prawa powinien być przykładem zastosowania abstrakcyjnej *zasady prawnej* do konkretnego przypadku faktycznego. Dalej, obowiązujące *zasady prawne* powinny pozwalać na wyprowadzenie rozstrzygnięcia każdego przypadku konkretnego, w drodze wnioskowań logiczno-prawnych. W związku z tym prawo miało być systemem *zasad prawnych* pozbawionym luk, faktycznie bądź idealnie. Podsumowując katalog wskazał, iż:

(...) wspólnotowe działanie ludzi interpretować trzeba zawsze jako «zastosowanie» lub «urzeczywistnienie» zasad prawnych albo, przeciwnie, jako «naruszenie» zasad prawnych (...) uznaje zwłaszcza Stammler (...); bo przez wzgląd na to, że system prawny «pozbawiony jest luk», także «prawne uporządkowanie» jest zasadniczą kategorią wszelkich zdarzeń społecznych⁶⁷.

Takie kryteria pozwalałyby określić system prawa jako racjonalny formalnie.

4. Podsumowanie

Niniejsza praca miała na celu uporządkowanie wielowątkowej problematyki związanej z pojęciem racjonalności oraz racjonalności nowoczesnego prawa w myśli Maxa Webera. Skomplikowana zawartość semantyczna omawianego pojęcia odzwierciedla złożony charakter struktur społecznych i przebiegających w ich ramach procesów. Wielość kontekstów, w których umieścił M. Weber racjonalizację oddają równie doniośle inni autorzy, przejmujący jego koncepcje jako punkt odniesienia w różnych szczegółowych aspektach myśli społecznej (T. Parsons, C. Morris, S. Kalberg). Autor *Gospodarki i społeczeństwa* przedsięwziął przekrojowo rozwój wszystkich sfer społecznych w poszukiwaniu tych elementów, które mogły doprowadzić do uformowania nowoczesnego państwa, opierającego się na kapitalistycznej zorganizowanej strukturze wraz ze zracjonalizowanym, zdemitologizowanym człowiekiem o specyficznych potrzebach i wyjątkowym, w obliczu historii, spojrzeniu na rzeczywistość. Wymagało to analizy na wielu płaszczyznach: od protestanckiej etyki i jej związku z działaniami ekonomicznymi, które wpłynęły na powstanie kapitalizmu, przez zidentyfikowanie rozrostu biurokratycznej metody zarządzania społeczeństwem wraz z jej specyficznymi cechami aż do zdiagnozowania dominacji życia społecznego przez zasady racjonalizacji formalnej, urzeczywistnianej w wielu sferach,

⁶⁶ A. Pieniżek, M. Stefaniuk, *Socjologia...*, s. 49–50.

⁶⁷ M. Weber, *Gospodarka...*, s. 502.

w szczególności przez wspomniane już biurokratyzowane metody organizacji. Soczewka nauki i techniki zwróciła się również w kierunku prawa i jego normatywnych struktur. Ich racjonalizacja doprowadziła w świecie Zachodu do formalizacji podtrzymywanej z wieloma przemianami do dzisiaj. Opis jej przejawów, w postaci biurokratyzacji, technicyzacji życia przez nowoczesne systemy normatywne pozostaje w centrum rozważań M. Webera. Za zrealizowane należy uznać wykazanie różnorodności typologii pojęcia racjonalności oraz jej złożonej struktury. Jednakże, głębszej analizy wymaga m.in. rola, jaką odegrało napięcie między racjonalnością formalną i materialną (substancjalną) prawa w okresie po śmierci autora *Gospodarki i społeczeństwa* oraz jaką odgrywa ono współcześnie. Czy system prawa odpowiada założeniom przedstawianym przez formalną racjonalność M. Webera? Czy europejskie systemy prawne spełniają założenia racjonalności formalnej bądź materialnej? Czy koncepcja racjonalnego ustawodawcy powiązana jest z założeniami racjonalności M. Webera? Czy racjonalizacja jest odwracalna⁶⁸? Jakie są skutki racjonalizacji współcześnie, czy prawo wykorzystywane jest jako narzędzie reifikacji jednostek⁶⁹? Należy również zbadać, czy możliwe jest bardziej przejrzyste scharakteryzowanie ról, jakie odgrywają te pojęcia w myśli M. Webera. Istotnym pytaniem, jednakże na razie poza zasięgiem, wydaje się to, czy proces racjonalizacji wciąż trwa i, jeżeli tak, to jaki wpływ na jego przebieg mają drastyczne zmiany w zakresie nowych technologii, w szczególności komunikacyjnych. Skonfrontowania wymaga więc pojęcie racjonalności stosowane przez M. Webera z jego dalszymi przekształceniami dokonanymi np. w rozważaniach J. Habermasa⁷⁰. W tym wypadku warto zaznaczyć, że J. Habermas zauważa brak wspólnej podstawy i odmienne korzenie określenia „racjonalny” stosowanego osobno w kontekście poglądów, działań oraz wypowiedzi językowych. Racjonalność dyskursu miałaby pełnić funkcję integrującą powyższe płaszczyzny, nie pełni natomiast funkcji uzasadniającej w modelu zazębiających się struktur podstawowych. Niezbędne w dalszych rozważaniach wydaje się również umieszczenie *racjonalności* w kontekście działania, w szczególności poprzez ocenę roli racjonalności w typie działań celowo-racjonalnych oraz działań wartościowo-racjonalnych⁷¹. Max Weber pozostawił świat zracjonalizowany. Dostrzegał jednak historyczny przełom, jaki dokonał się w dotychczasowej cywilizacji europejskiej. Jego śmierć, krótko po rewolucyjnej I wojnie światowej pozostawiła nie tylko koncepcję racjonalizacji, ale jeszcze więcej pytań o jej przyszłość⁷².

⁶⁸ J. Weiss, *On the irreversibility of Western Rationalization and Max Weber's Alleged Fatalism*, w: S. Whimster, S. Lash (red.), *Max Weber, Rationality...*, s. 154–164; J. Habermas, *Secularism's Crisis of Faith: Notes on Post-Secular Society*, „New perspectives quarterly” 2008/25, s. 17–29; Y. Blank, *The Reenchantment of Law*, „Cornell Law Review” 2011/96, s. 633–669.

⁶⁹ C. Gordon, *The Soul of the Citizen: Max Weber and Michel Foucault on Rationality and Government*, w: S. Whimster, S. Lash (red.), *Max Weber, Rationality...*, s. 293–317.

⁷⁰ J. Habermas, *Pojęcie racjonalności komunikacyjnej w świetle teorii aktów mowy*, w: T. Buksiński (red.), *Rozumność i racjonalność*, Poznań 1997, s. 52–53.

⁷¹ Poszczególne typy działań zestawione z racjonalnością instrumentalną i aksjologiczną. Zob. J. Jakubowski, *Racjonalność a normatywność działań*, Poznań 1998. Typ działań racjonalnych zawiera subkategorie działań wartościowo-racjonalnych i celowo-racjonalnych, natomiast oprócz tego M. Weber wyróżnia działania emocjonalne i działania tradycyjne. Zob. C.J. Olbromski, *Poznanie, rozumienie i racjonalizacja jako podstawowe kategorie „ekscentryzmu” filozoficznego Maxa Webera*, w: Z.J. Czarnecki (red.), *Dylematy racjonalności*, Lublin 2001, s. 159.

⁷² C. Thomas, *Re-Reading Weber in Law and Development: A Critical Intellectual History of “Good Governance” Reform*, Itaka 2008, s. 5–6. Autor zwraca uwagę na wielu uczonych zajmujących się dorobkiem M. Webera na przestrzeni ostatnich kilku dekad (tzw. *New Weberians*) takich jak Jere Cohen, Lawrence Hazelrigg i Whitney Pope mających na celu poprawę nadmiernie uproszczonej i mylącej interpretacji dzieł Maxa Webera, dominującej w dyskursie po II wojnie światowej (lub oczyszczenia jej z wpływów innych autorów, np. T. Parsonsa). Związane to było z dostępnym niekompletnym tłumaczeniem jego prac i ich fragmentaryczną znajomością, i prowadziło do bezkrytycznego przeniesienia niektórych jego koncepcji do współczesnej nauki.

The Concept of Rationality and Rationalization of Law in the Works of Max Weber

Abstract: The magnitude of Max Weber's work is overwhelming. However, with it comes its great insight into the social reality. Reinhard Bendix called Weber the magical name of the modern social sciences. Agreeing with this assertion, the author of this article takes on one of the fundamental problems of social sciences, i.e. the problematic concept of rationality. This concept remains the key element of Max Weber's works. Therefore, the purpose of this paper is to analyze the intricacies of its definition by the famous German scholar. First comes the analysis of the multiplicity of contexts in which Weber makes use of the term *rationality* and *rationalization*. Then, once the impossibility of forming a precise definition of rationalization without taking context into account sets in, the transition to rationalization of law follows. The scrutiny of the division of rationalization of law into various planes on which it can manifest its rationality or irrationality (be it the material or formal aspect) ends with a concluding summary, where the author poses questions about certain issues that need to be further researched.

Keywords: disenchantment, irrational, law, rationalism, rationality, rationalization, Weber

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Albrow, M. (2014). The Application of the Weberian concept of Rationalization to Contemporary Conditions. In S. Whimster, S. Lash (eds.), *Max Weber, Rationality and Modernity*. Londyn: Routledge Taylor & Francis Group.
- Anderski, S. (1992). *Maxa Webera olśnienia i pomyłki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Baum, G. (1970). Does the world remain disenchanted? *Social Research* 37, 153-202.
- Bendix, R. (1975). *Max Weber: Portret uczonego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Blank, Y. (2011). The Reenchantment of Law. *Cornell Law Review* 96, 633-670.
- Bogenhold, D. (2018). Bounded Rationality and Emotions and How Sociology May Take Profit: Towards an Interdisciplinary Opening In H. Staubmann, V. Lidz (eds.), *Rationality in the Social Sciences. The Schumpeter-Parsons Seminar 1939-40 and Current Perspectives*. Newtown: Springer.
- Boudon, R. (1997). The Present Relevance of Max Weber's Wertrationalität (Value Rationality). In P. Kosłowski (ed.), *Methodology of the Social Sciences, Ethics, and Economics in the Newer Historical School*. Heidelberg: Springer.
- Bucholc, M. (2015). Dlaczego socjologia prawa Webera nie przyjęła się u nas. *Roczniki Historii Socjologii* 5, 41-57.
- Deflem, M. (2008). *Sociology of Law*. Nowy Jork: Cambridge University Press.
- Eisen, A. (1978). The Meanings and Confusions of Weberian 'Rationality'. *The British Journal of Sociology* 29, 57-70.
- Endress, M. (2018). Schütz on Rationality. In H. Staubmann, V. Lidz (eds.), *Rationality in the Social Sciences. The Schumpeter-Parsons Seminar 1939-40 and Current Perspectives*. Newtown: Springer.
- Gordon, C. (2014). The Soul of the Citizen: Max Weber and Michel Foucault on

- Rationality and Government. In S. Whimster, S. Lash (eds.), *Max Weber: Rationality and Modernity*. Londyn: Routledge Taylor & Francis Group.
- Habermas, J. (1997). Pojęcie racjonalności komunikacyjnej w świetle teorii aktów mowy. In T. Buksiński (ed.), *Rozumność i racjonalność*. Poznań.
- Habermas, J. (2008). Notes on Post-Secular Society. *New Perspectives Quarterly* 25, 17-29.
- Jakubowski, J. (1998). *Racjonalność a normatywność działań*. Poznań.
- Kalberg, S. (1980). Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History. *The American Journal of Sociology* 85, 1145-1179.
- Kociotek-Pęksa, A., Stępień, M. (2013). *Leksykon Socjologii Prawa*. Warszawa: C. H. Beck.
- Kojder, A. (2010). Sprawcze siły racjonalizacji prawa. Zarys Socjologii prawa Maxa Webera. In Z. S. Kurcz, I. J. Taranowicz (eds.), *Okolice socjologicznej tożsamości: księga poświęcona pamięci Wojciecha Sitka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kojder, A., Cywiński, Z. (2014). *Socjologia Prawa, główne problemy i postaci*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kozyr-Kowalski, S. (1995). Weberowska socjologia religii a teoria społeczeństwa jako całości. In M. Weber, *Szkice z socjologii religii*. Warszawa: Vis-a-Vis Etiuda.
- Krasnodębski, Z. (1999). *M. Weber*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Krasnodębski, Z. (2002). Weber Max. In Z. Bokszański, K. W. Frieske (eds.), *Encyklopedia Socjologii t. 4*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Marsh, R. (2000). Weber's Misunderstanding of Traditional Chinese Law. *American Journal of Sociology* 106, 281-302.
- Mizińska, J. (1994). Przedmowa. In M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: Wydawnictwo TEST.
- Morris, C. (1958). Law, Reason and Sociology. *University of Pennsylvania Law*

Review 107, 147-165.

- Olbromski, C. J. (2001). Poznanie, rozumienie i racjonalizacja jako podstawowe kategorie "ekscentryzmu" filozoficznego Maxa Webera. In Z. J. Czarnecki (ed.), *Dylematy racjonalności*. Lublin.
- Olbromski, C. J. (2003). „*Verstehende Soziologie*” Maxa Webera. *Konteksty filozoficzne i inspiracje*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Orzechowski, M. (1984). *Polityka, władza, panowanie w teorii Maxa Webera*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Parsons, T. (1947). Introduction. In M. Weber, *Theory of Social and Economic Organization*. Nowy Jork: Oxford University Press.
- Parsons, T. (1949). *The Structure of Social Action*. Nowy Jork: The Free Press.
- Parsons, T. (1964). Preface. In M. Weber. *Theory of Social and Economic Organization*. Nowy Jork: The Free Press.
- Parsons, T. (1965). Introduction. In M. Weber, *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.
- Parsons, T. (1965). Max Weber 1864-1964. *American Sociological Review* 30, 171-175.
- Pieniążek, A., Stefaniuk M. (2014). *Socjologia Prawa, zarys wykładu*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Roth, G. (2014). Rationalization in Max Weber's Developmental History. In S. Whimster, S. Lash (eds.), *Max Weber, Rationality and Modernity*. Londyn: Routledge Taylor & Francis Group.
- Shamir, R. (1993). Formal and Substantive Rationality in American Law: A Weberian Perspective. *Social & Legal Studies* 2, 45-72.
- Sica, A. (2004). *Max Weber: A Comprehensive Bibliography*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Staubmann, H., Lidz, V. (2018). Joseph A. Schumpeter and Talcott Parsons. In H. Staubmann, V. Lidz (eds.), *Rationality in the Social Sciences. The Schumpeter-Parsons Seminar 1939-40 and Current Perspectives*. Newtown: Springer.

- Swedberg, R., Agevall, O. (2016). *The Max Weber Dictionary. Key words and Central Concepts*. Stanford.
- Swidler, A. (1973). The Concept of Rationality in the works of Max Weber. *Sociological Inquiry* 43, 35-42.
- Swidler, A. (1993). Foreword. In M. Weber, *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.
- Szacki, J. (2007). *Historia Myśli Socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Thomas, Ch. (2008). *Re-Reading Weber in Law and Development: A Critical Intellectual History of "Good Governance"*. Reform. Ithaca: Cornell Law School Legal Studies Research Paper Series.
- Trybulec, M. (2009). Racjonalność między relatywizmem a etnocentryzmem. Znaczenie technologii komunikacyjnych dla problematyki racjonalności. In Z. Drozdowicz, Z. Melosik, S. Sztajer (eds.), *O racjonalności w nauce i w życiu społecznym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Weber, M. (1968). *Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology*. New York: Bedminster Press.
- Weber, M. (1995). Etyka gospodarcza religii światowych. In M. Weber, *Szkice z socjologii religii*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Weber, M. (2002). *Gospodarka i Społeczeństwo*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Weber, M. (2010). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Warszawa: Aletheia.
- Weiss, J. (2014). On the Irreversibility of Western Rationalization and Max Weber's Alleged Fatalism. In S. Whimster, S. Lash (eds.), *Max Weber, Rationality and Modernity*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Woleński, J. (2002). Racjonalność. In Z. Bokszański, K. W. Frieske (eds.), *Encyklopedia Socjologii t. 4*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

